

„NAINE LIBAHUNDIKS” (AT 409) EESTI JUTUPÄRIMUSES

MERILI METSVAHI

Käesoleva artikli teemapüstitus lähtub ühest rahvajututüübist. *Tüüp* oli folkloristika keskseid mõisteid ajal, kui valitses geograafilis-ajaloolise koolkonna ülemvõim, ent tänapäeval osutub see teiste mõistete kõrval vähemoluliseks. Ometi koostatakse ka praegu tüübikatalooge ja -monograafiaid, milles tüübi mõiste on endiselt tähtis. Ka teatud uurimisteemade ja akadeemiliste antoloogiate koostamise puhul näib olevat raske tüübi mõistet ignoreerida. Tüüpi on määratletud läbi aegade enam-vähem samamoodi: ühte ja samasse tüüpi kuuluvad rahvajutud on sisu poolest identsed või vähemalt sarnased ning ajalooliselt sama algupära (Uther 2008: 938). Samas on hakatud üha rohkem rõhutama, et tüübid on uurijate loodud konstruktsioonid (Uther 2004: 10). Kuigi kasutan artiklis tüübi mõistet, ei pea ma tüübi kontseptualiseerimist artikli teemaks. Näen tüüpi pigem hüppelauana, mis võimaldab ligipääsu teiste teemade juurde.¹

Rahvajututüüp „Naine libahundiks”² on haruldane selle poolest, et see esineb nii muinasjutu kui ka muistendina. Muinasjutuna on määratletud 182 Eestist kogutud varianti (EMj I 2009: 561), sama süžeeaga muistendi variantide arv on umbes 70 (Metsvahi 1998: 12). Kõigi Eesti imemuinasjuttude hulgas – mille käsikirju on Eesti Rahvaluule Arhiivis (ERA) ligi 6000 (EMj I 2009: 13) – on süžee variantide arvu poolest populaarsuselt viiendal kohal.³ Muistendite koguarv ERA-s ei ole teada, kindel on ainult see, et libahundimuistendite hulgas⁴ on „Naine hundiks” populaarsuselt teine süžee. Kui liita kokku nii muistendiks kui ka muinasjutuks liigituvad „Naine hundiks” variantid, tuleb tekstide koguhulgaks umbes 250 varianti. Seega on tegemist ühe populaarsema süžeeaga ERA-s, mille Eestist üleskirjutatud variantide arv ületab kaugelt teistest piirkondadest kogutud variantide arvu.

¹ Olen nõus Risto Järvega, kes väidab: „Teadlaste jaoks ei ole tüübikataloog mitte juttude uurimise lõppresultaat, vaid pigem abinõu järgneva analüüsi jaoks” (EMj I 2009: 16).

² Inglisekeelne tüübinimetus *The Girl as Wolf* on eksitav, sest tegemist on noore naise, mitte tüdrukuga (ATU 409 = Uther 2004: 243). Olen eelistanud viidata Aarne–Thompsoni kataloogile (jututüüp AT 409), mitte uemale H.-J. Utheri kataloogile (ATU 409), sest viimases pole jutu sisukirjeldus ja viited trükis avaldatud variantidele omavahel vastavuses. Uther on oma kataloogis toonud ära ka viiteid rahvajuttudele, millel puudub geneetiline seos tüübiga 409. Samas tuleb mõnda, et käsitletava tüübi sisu on kirjeldatud Utheri kataloogis põhjalikumalt kui Aarne–Thompsoni kataloogis.

³ Mairi Kaasikult 21. IV 2010 saadud andmed.

⁴ Libahundi kohta käivaid tekste, mida ei saa pidada muinasjutuks, on ERA-s kokku umbes 1400, neist tekstidest ligikaudu pooled saab koondada muistenditüüpide alla.

Muinasjutt või muistend?

Muinasjutu ja muistendi kui kahe eraldiseisva jutužanri eristamine sai alguse XIX sajandil. 1806. aastal tegi saksa romantik Karl Teuthold Heinze ajalehes *Freimüthigen* üleskutse koguda rahvapäraseid muistendeid, mis sisaldas endas ka muistendi määratlust: nimelt siiani mõjukat seisukohta, et muistend põhineb tõel (Petzoldt 1999: 29). Kümme aastat hiljem avaldasid vennad Grimmid oma „Saksa muistendite” (1816–1818) eessõnas muistendit ja muinasjuttu eristava käsitluse, mille võtab lühidalt kokku hilisemate autorite poolt paljutsiteeritud lause: „Muinasjutt on poetilisem, muistend ajaloolisem” (Grimm 1993: 15). Kahe erineva žanri tunnustamisel tänapäeva Euroopa folkloristikas on oma osa ka muinasjutu- ja muistendikogumike avaldamise traditsioonil, mis sai alguse XIX sajandi teisel kümnendil (esialgu Saksamaal, seejärel ka Skandinaavias, Soomes, Eesti-, Liivi- ja Kuramaal; vt Beyer 2003: 81–82).

Niisiis peetakse muinasjutu ja muistendi eristamisel üheks olulisemaks kriteeriumiks tõeväärtust. Väidetakse, et muinasjutt on väljamõeldis, mis räägib kujuteldavast maailmast, ent muistendis kajastatud sündmusi peetakse kas tõeks või vähemalt võimalikeks (Bascom 1984: 8–9; Dégh 1996). William Bascom esitas 1965. aastal folkloristidele üleskutse pöörduda rahvajutte käsitledes tagasi vendade Grimmide kategooriate juurde ning leppida kokku nende määratlustes (Bascom 1984: 29). Muinasjutule ja muistendile lisas Bascom ka müüdi, mis oli Jacob Grimmi 1835. aastal ilmunud „Saksa mütoлогия” põhižanriks. Bascom loetleb oma artiklis nende kolme proosažanri eristuskriteeriume ja selgitab erinevate etnoste ainesest pärit näidete varal, et need Euroopa traditsioonile tuginevad žanrid hõlbustavad ka Euroopaväliste rahvajuttude mõistmist: „faktilisi ja fiktiivseid narratiive tajutakse selgelt eraldiseisvate kategooriatena paljudes ühiskondades” (Bascom 1984: 19).

Saksa folklorist Lutz Röhrich avaldas 1956. aastal mõjuka teose „Muinasjutt ja tegelikkus”, toonitades muinasjutu ja muistendi täiesti erinevat suhet tegelikkusesse, millest johtuvad ka nende kahe žanri stiilierinevused (Röhrich 1964: 10). Röhrichi sõnul puuduvad võrdlevad uurimused sellest, mille poolest erineb ühtede ja samade motiivide ning teemade käsitlemine ühelt poolt muinasjutus ja teiselt poolt muistendis. Selline võrdlev uurimine aitaks avastada olulisi erinevusi nende kahe žanri vahel (Röhrich 1964: 13).

Väidan, et jõupingutused nende kahe žanri eristamisel ja eristuskriteeriumide väljatoomisel ei tasu vaeva, kui tegelda konkreetse süžeeaga, mis esineb ühes ja samas traditsioonis nii muinasjutu kui ka muistendina. Sellise võrdleva vaatluse puhul on lihtsam avastada nende kahe žanri sarnasusi kui erinevusi. Selgub, et Röhrichi väljatoodud kriteeriumidest nii mõnigi – näiteks muinasjutt lõpeb õnnelikult, muistend aga traagiliselt (Röhrich 1964: 14–15) – ei pea vaatluse alla tuleva süžee puhul paika.

Ei saa eitada, et muinasjutu ja muistendi algsel eristamisel oli oma heuristiline väärtus, ometi võib sellest leida intrigeerivaid vastuolusid. Arutledes ühiskonna ja muinasjutu suhte üle, leiab Heda Jason, et muinasjutud ei saa peegeldada ühiskonda, sest samad süžeed on olnud käibel Apuleiuse ja Herodotose aegadest XX sajandini, vaatamata sellele, et ühiskonnad on teinud vahepeal läbi drastilisi muutusi (Jason 1977: 278). Lihtsustatult öeldes on leitud lahendus probleemile süžeede säilimisest ühiskondlike muutuste tuultes sel teel, et on appi võetud psühholoogia alusprintsipiibiks olev doktriin inimese psüühilisest ühtsusest (mida Bradd Shore on nimetanud ka jagatud riist-

vara ideeks; Shore 1996: 16) ja asetatud see liiga suure tähelepanu alla. Nii on saanud võimalikuks väide, et muinasjutu kangeline esindab inimest kui sellist (Lüthi 1999), ja süvapsühholoogilised muinasjutu tõlgendused, mis viivad välja selleni, et muinasjutt internaliseeritakse freudistlikus võtmes, samal ajal kui jutustamisaegne sotsiaalne keskkond jäetakse sootuks mängust välja (vastavate uurimissuundade tutvustust vt Holbek 1987: 259–322).

Muistendikäsitlustes on enamasti mindud teist teed:⁵ muistendikõneleja ja -kuulaja puhul rõhutatakse, et nad kuuluvad sotsiaalsesse keskkonda, mis on erinev sellest, kuhu kuulub uurija. On tähelepanuväärne, et mitte ainult muistendikõneleja keskkond pole teine, vaid ka tema ise on teine: ta ei tuneta oma sõltuvust loodusest ja valitsevast hegemooniast ega oska neid endale ratsionaalselt seletada ning tugineb seetõttu müütilisele maailmapildile, mille järgi peab iseennast saatuslike jõudude mängukanniks (Petzoldt 1999: 200). Linda Dégh on osutanud, et selline suhtumine muistendisse on valdav ka tänapäeva muistendiuurijate hulgas, isegi juhul kui informandid pärinevad nendega ühest ja samast ühiskonnast (Dégh 1996: 39). Kasutada muistendi ja muinasjutu käsitlemiseks erinevaid perspektiive, nagu seda seni on tehtud, ei saa vaadeldavate rahvajuttude puhul kuidagi soosida. Ka muinasjutt on samamoodi nagu muistend oma keskkonna produkt ja isegi juhul kui ta süžee või motiivid ulatuvad tagasi antiikaega, ei oleks teda edasi räägitud, kui ta poleks puudutanud oma jutustamiskeskkonna inimeste aktuaalseid probleeme, muresid ja lootusi.

Tutvustan järgnevalt AT 409 süžeed, kirjeldan selle levikut ja varaseimaid eestikeelseid kirjapanekuid, seejärel avan jutu usundilist tausta, mida võib võtta ka eeltööna rahvajutu võimalike tähenduste avamiseks.

AT 409 süžee eesti traditsioonis

Rahvajutu „Naine libahundiks” sisu on lühidalt järgmine:

Võõrasema muudab mehele läinud kasutütre hundiks ja paneb oma tütre tema asemele. Kasutütre koju jäänud väike laps nutab pidevalt, sest võltsema rinnas pole piima. Lapsehoidja viib lapse metsa äärde kivi juurde ja kutsub õige ema metsast välja. Hunt tuleb metsast, paneb naha kivile ja imetab inimese kujul last. Mees saab asjast teada. Tark annab talle nõu, et ta peab kütma kivi kuumaks, nii et hundinahk ära kõrbeks, kui libahunt last imetama tulles oma naha jälle kivile paneb. Mees talitabki sel moel ja saab oma naise tagasi. Võõrasema tütar hukatakse või ta muutub harakaks.

Lühemate lugude puhul on ära jäänud võõrasema ja võõrastütre tegelaskujud, naine on lihtsalt naine, vahel kuninganna; mees on kas mees või noormees, vahel kuningas, kuningapoeg või tsaaripoeg. Hundiks muudab naise lühemates juttudes kas ämm, mehe õde, vanamoor, nõid, vanapagan, kurivaim, see tüdruk, kes lootis sama mehega abielluda, ent keda ei kositud, või läheb naine vabatahtlikult hundina metsa. Pikemates tekstides võib hundistaja olla lisaks eespool mainitutele veel võõrasema, tüdruku isa, vanapagan

⁵ Kuigi on ka erandeid – muistendite süvapsühholoogilisi tõlgenduskatseid, mis ei ole küll kuigi veenvad, vt Isler 1973; Petzoldt 1999: 190–193.

külamehe või vaese naisterahva kujul, mehe vana (teine) pruut, mahajäetud pruudi ema, sortsimoor, vanapagan, vanatont, vanatikõ või nõid, kes tahab, et hoopis tema tütar saaks sama mehe naiseks; poolnõid või nõid, kes tegutseb kellegi teise korraldusel, kurivaim, vanapagana või -patu naine, vanapagana tütar, noormehe ema, naabrinaine, põrgu vanamoor või „tondi tütar”, soend, metsavaim vmt. Hundiks (harvadel juhtudel ilveseks või hirveks) muutmine toimub tavaliselt sel teel, et hundinahk (mõnes tekstis tõrvanahk, ilvesenahk või hirvenahk) visatakse noorele naisele kaela. Sageli on tegevuskäik selline, et kui võõrasema oma kasutütrele külla läheb, kastab too leiba või otsib mehe pead. Võõrasema palub tal kas tulla õue, vaadata korraks tema poole või üle vasaku õla. Sel hetkel, kui vaeslaps seda teeb, visatakse talle soe- või tõrvanahk kaela. Enamasti jookseb hundistunud naine otsekohe metsa, harvadel juhtudel asendab metsa järv: nt visatakse naisele tõrvanahk kaela ja ta heidetakse järve. Mõnes variandis jõuab naine veel enne metsaminekut öelda, et tooge laps metsa äärde, kus ta süüa saaks. Võõrasema või vanatont paneb hundistunud naise asemele oma tütre, kes jätkab seda tegevust, mis teisel naisel pooleli jäi. Leiba sõtkudes või mehe pead otsides ei saa ta sellega nii hästi hakkama kui pärisnaine või on tal käed külmad. Mees võib küsida selle kohta ja võltsnaine otsib mingi põhjenduse.

Enamikus loo variantidest teeb mehe valvsaks asjaolu, et laps ei ole enam endine: ta on rahutu ja nutab pidevalt. Vähem on variante, kus mees märkab, et naise välimus ja käitumine on muutunud. Vähestes variantides põhjendab keegi mehele naise käitumist sünnitusjärgse nõrkusega. Arusaamatuks jääb mehele, miks on naine imetades näoga seina poole või imetab, rõivas üle lapse pea. Mitmes variandis on võltsema teinud endale kasetohust või takutordist rinnad, millel on vasktraat või raudnaelad sees. Mõnikord läheb võltsema lapsega metsa äärde, kuhu libahunt tuleb last imetama. Enamasti viib aga last sööma lapsehoidja (harvem karjus, amm vmt). Ta läheb lapsega metsa äärde jalutama ning tagasi tulles on laps rahulik. Mees paneb seda tähele ja küsib lapsehoidjalt, kus nad käisid. Juhul kui lapsehoidja seda varjab, läheb mees kas targa, nõia(moori), paaba vmt käest nõu küsima ja saab teada, et kodus olev naine ei ole tema õige kaasa. Kui ta naise või lapsehoidja järel luurates ka ise sellele jälile on jõudnud, uurib mees targalt, mil moel ta oma libahundist naise tagasi saaks. Ta läheb kas üksi või koos lapsehoidjaga (mõnes variandis läheb ka keegi muu, näiteks külanaised) järgmisel korral metsa äärde (harva kuhugi mujale või koputab kolm korda vastu halli kivi), näeb, kuidas tema naine tuleb hundina metsast last imetama ja kütab kivi kuumaks, nii et hundinahk ära kõrbeeb. Mõnikord küsib naine, mis kõrbehais see on, ning talle valetatakse, et külas kõrvetatakse sigu. Paljudes variantides soovib naine minna oma nahka haarama, ent see on kas täiesti kõrbenud või saab ta sellest kätte ainult väikese tükikese. Üsna palju on variante, kus naisega ei ole pärast inimkuju taastumist siiski veel kõik korras, näiteks tahab ta tagasi metsa minna. Vahel püüab mees ta poolel teel kinni. Mitmes variandis hakkab naine nutma ja oigama ning tal on veel mõnda aega midagi viga: jääb haigeks, ei taha koju tagasi tulla või ei suuda rääkida ja mõnikord peab mees veel midagi ette võtma, et naise endine inimolek taastuks. Leidub ka variante, kus naine muutub enne endise kuju võtmist veel mitmesugusteks loomadeks (lutsi maarahva juures) või esemeteks: ölekõrreks,

aoraoks, sõnnikuks, noaks, kedervarreks jne. Mõnes variandis toobki mees ta koju kedervarrena ja alles kodus saab naise kuju tagasi.

Valenaisest lahtisaamine on väga varieeruv. Mõnes variandis aetakse võõrasema ja tema tütar lihtsalt ära, mõnes pekstakse nad enne ärasaatmist läbi. Sageli esineb motiiv, kus mees peab kaevama toa või sauna läve alla augu ja tegema sinna tule või panema midagi kuuma (nt sõnnikut, keeva vett) täis. Tihti meelitatakse võõrasema tütar kavalusega keeva vee tunnini või auku, kus ta saab otsa või jääb temast järele ainult mõni kehaosa (nt väike sõrm), millest tekib harakas. Mõnes tekstis on selle abil põhjendatud, miks harakas on kuradist või miks harakas iga talu aiateibas nagu nõiapüüja kädistab. Ilmselt Kreutzwaldi muinasjutu „Rõugutaja tütar” (Kreutzwald 1996: 233–237) mõjul on ka rahvasuus mõnevõrra levinud võõrasema ja tema tütre sauna meelitamise ja sauna mahapõletamise motiiv.

Eesti traditsioonis liitub AT 409 kõige sagedamini (73 varianti) ATU 403C-ga (tüübiga „Vahetatud mõrsja”; EMj I 2009: 559).⁶ Umbes pooled süžeedest esinevad eraldi [näiteid vt EMj I 2009: 366; Salve, Sarv 1987: 78–79, 83–84; Hiimäe 1999: 53 (nr 62)], suuremat osa neist tüübi AT 409 variantidest võib lugeda muistendi alla kuuluvateks. Liittüübid 403C + 409 võivad liituda omakorda veel tüüpidega ATU 510A („Tuhkatriinu”), ATU 511 („Üksisilm, kakssilm ja kolmsilm”) või AT 511A („The Little Red Ox”). Harvadel juhtudel esineb liitumisi tüüpidega ATU 510A, ATU 510 ja ATU 511, ilma liitumiseta tüübiga 403C. Harva esineb liitumisi teiste muinasjututüüpidega: mõni 480 („Vaeslaps ja peretütar”)⁷ redaktsioonidest, AT 451A („Üheksa velje sõsar”, vt nt Kunder 1885: 71–81: AT 451A + ATU 511 + ATU 403C + AT 409), 700 („Pöialpoiss”), 720 („Vaeslaps käoks”). Mõningatel juhtudel esineb ka liitumisi teiste libahundimuistendi tüüpidega.

Süžee ATU 403C + 409 varaseimad kirjapanekud

Süžee ATU 403C + 409 kõige varasemad kirjapanekud pärinevad juba XIX sajandi esimesest veerandist. Üks kahest varaseimast teadaolevast eestikeelsest versioonist, mis pärineb Arnold Friedrich Johann Knüpfferilt (EKÜ, f 232a 1, 360–365 (279)), on toodud ära ka 2009. aastal ilmunud eesti ime-muinasjuttude antoloogia I osas originaalpealkirjaga „Ennemuistsed rõõgutajad” (EMj I 2009: 348–351). Kuna Knüpffer on oma imemuinasjutte – ka tüüpi ATU 403C + 409 – sisaldavale saksakeelsele vihikule pannud pealkirjaks „Laulud, muinasjutud ja ära kirjad Glanströmi kogust”, võib arvata, et ta sai need muinasjutud pastor Glanströmilt (vt Toomeos-Orglaan 2005: 153). Järva-Jaani pastori Christian Jacob Glanströmi (1752–1825) kogutud materjal on säilinud ainult Knüpfferi koopiatena. Alexander Heinrich Neusi käekirjaga kirjutatud sama muinasjutu koopia juurde on märgitud, et Knüpfferile olevat üks eestlane selgitanud sõna „rõõgutajad” tähendust sel moel, et need on poolkuradid: „need olnud veel sellid, pole täied kuradid veel olnud” [ÖES, SK 220 (Mappe IX), 2)]. Pole selge, kas Neusi märkuse põhjal võib järeldada, et

⁶ Selle liittüübi üks võimalikke kokkuvõtteid leidub Toomeos-Orglaan 2005: 160; näiteid vt EMj I 2009: 359–361, 362–365; Viidalepp 1967: 160–164, 165–167; Peebo, Peegel 1989: 168–170; Kunder 1885: 152–155; Salve, Sarv 1987: 79–81, 81–83.

⁷ Muinasjututüüpide pealkirjadena esitan artiklis läbivalt need, mis on eesti folklooristikas juurdunud (vt Järv 2005: 223–224).

selle muinasjutu kogus siiski Knüpffer ise. Neus tõlkis jutu saksa keelde ja avaldas Inlandis 1846. aastal. See oli esimene või üks esimestest muinasjutudest, mis Inlandis ilmus (Toomeos-Orglaan 2005: 153–154).

Inlandis avaldatud nn Glanströmi-Knüpfferi muinasjutuvariandi tõlkest (vt Inland 1846: 1146–1148) erinevad tunduvalt Õpetatud Eesti Seltsi kogus (ÕES, SK 220, 5–12) ja Eestimaa Kirjandusliku Ühingu kogus (EKÜ, f 232d, 55–59) leiduvad selle muinasjututüübi saksakeelsed tõlked, mis on sisu ja sõnastuse poolest teineteisega väga sarnased,⁸ ent täpselt ei kattu. Niisiis on selge, et jutul on kaks erinevatest allikatest saadud ja tõenäoliselt XIX sajandi esimesest veerandist pärit üleskirjutust: lisaks Glanströmi (või Knüpfferi) kirjapanekule ka Chr. H. J. von Schlegeli palvel kellegi tehtud üleskirjutus. Neus, kes näis olevat tuttav mõlema versiooniga, viitab Õpetatud Eesti Seltsi kogu muinasjuttudele eelnevas sissejuhatavas tekstis Schlegelist järelejäänud kirjalikule pärandile, mis on tema käsutuses [ÕES, SK 220 (Mappe IX), 1; vt ka Toomeos-Orglaan 2005: 161]. Kui Glanströmi-Knüpfferi muinasjutt lõpeb röögutaja tütre peksmise ja uputamise (EMj I 2009: 351), siis Schlegeli kaudu saadud versioon – mis on üldse veidi pikem ja väljaarendatum kui Glanströmi-Knüpfferi oma – lõpeb nõia tütre (Schlegeli versioonis asendab röögutajat nõid) kuumas augus põletamisega. Nõia tütrest jäävad järele ainult käed ja jalad, millest tekivad hiired ja varesed (EKÜ, f 232d, 59).

Kui Glanström ja Knüpffer tegelesid mõlemad eestikeelse piibli redigeerimisega ning kogusid jutte arvatavasti omaenda tarbeks ja keelematerjali täiendamiseks, siis Schlegeli reisikirjast „Reisid mitmetesse Vene kubermangudesse” ilmneb, et ta oskas hinnata muinasjutte rahvapärimusena juba enne Grimmide muinasjutukogumiku „Laste- ja kodujutud” kuulsaks saamist (Laugaste 1963: 319). Selle taga seisab fakt, et Weimaris gümnaasiumis õppides oli Schlegeli üheks õpetajaks tuntud saksa muinasjuttude publitseerija J. K. A. Musäus (Laugaste 1963: 319; Viires 2001: 88). Schlegeli pikim Eestis veedetud periood jäi aastatesse 1780–1782, mil ta töötas siin koduõpetajana. Geograafilisest asukohast enam sidus teda elu jooksul Eestiga valgustuslik-romantistlik huvi eesti talurahva vastu ning Eestist võetud baltisaksa naine ja tema sugulased. 1783. aastal abiellus Schlegel nimelt 1776. aastal surnud praost J. Chr. Pauckeri tütre Helene Eleanorega, kelle Ambla kirikuõpetaja A. H. Lücke oli võtnud enda kasvatada (Viires 2001: 89). On teada, et eesti rahvalaule sai ta oma naisevennalt Simuna kirikuõpetajatelt H. J. Pauckerilt ja selle pojalt H. W. Pauckerilt, aga etnograafilist või rahvaluulelist materjali ka ühelt Läänemaa mõisnikult (Viires 2001: 94). Mulle kättesaadava informatsiooni põhjal on võimatu öelda, kas Schlegel sai muinasjutu ATU 403C + 409 üleskirjutuse 1807. aasta kuuajalise Eesti-visitidi käigus Simunast või sat- tus see temast järelejäänud materjalide hulka mingil muul moel.

AT 409 levik väljaspool Eestit

Pirkko-Liisa Rausmaa esitab süžee lühikokkuvõtte lakoonilisemalt, kui seda on tehtud eesti imemuinasjuttude antoloogia esimeses köites (vt EMj I 2009: 561): „lapsevoodis olev naine muudetakse mingiks loomaks (metsikuks

⁸ Mõlemas on esitatud värsivormis osad lisaks saksa tõlgetele ka eestikeelsete originaalidena ning need kattuvad täht-tähelt.

põhjapõdraks,⁹ hundiks, linnuks) ja pettur asub tema kohale. Loom tuleb last imetama ja pettus tuleb välja” (Rausmaa 1988: 483).

Käesoleva artikli kontekstis pean lühikest tüübimääratlust mõistlikumaks kui eesti muinasjuttude antoloogias esitatut, mis algab lausega ”Vanakurjast võõrasema muudab vaeslapse (leivatainast sõtkuva nooriku) hundiks ning paneb oma tütre asemele” (EMj I 2009: 561), sest võõrasema ei kuulu süžee juurde enamikus neist AT 409 variantidest, mis esinevad kontaminatsioonideta, vaid on laenatud mõnest teisest tüübist. Samas ei saa eesti variantide põhjal öelda, et naine oleks olnud lapsevoodis (enamasti saame teada ainult seda, et laps oli sellises eas, et ta söi ainult rinnapiima, ühes variantis on öeldud otsesõnu, et laps oli pooleaastane; vt H II 37, 551/4 (7) < Kose 1892). Eesti variante jälgides selgub, et sagedasem motiiv kui naise asendamine petturiga on see, kui naise loomanahk lõpuks hävitatakse (valdavalt põletamise teel, harva katkiraiumise abil). Perenaise asendamine teise naisega (enamasti võõrasema tütre, harva ka võõrasema endaga) on eesti lühemate lugude puhul üsna harv. Pikemate lugude puhul aga esineb seda ka kontaminatsioonideta variantides, selles mõttes on võõrasema süžeesse hõlmamine eesti muinasjuttude antoloogia sisukirjelduses õigustatud, eriti kui arvestada, et antoloogia ei ole mõeldud muistendite mahutamiseks.

Territooriumilt, mille hõlmab praegune Soome riik, ei ole üles kirjutatud ühtegi teksti, praegusest Soomest ida poole jäävatelt aladelt on üles kirjutatud 28 teksti, mis liituvad peaaegu alati teiste süžeedega, kõige tavalisemad kontaminatsioonid on ATU 510A („Tuhkatriinu”) + 403C („Vahetatud mõrsja”) + AT 409,¹⁰ ATU 511 („Ükssilm, Kakssilm, Kolmsilm”) + 403C + 409 ja 314A* (varasem 314B*; „Loom abistab vanapagana eest põgenejaid”) + 409. Need tekstid on üles kirjutatud Lääne-Ingerist,¹¹ Laadoga-Karjalast ja Ida-Karjalast.¹²

Lätist on üles kirjutatud alla kolmekümne teksti (Arājs, Medne 1977: 63–64),¹³ neist umbes kolmandik on trükitud Peters Šmitsi paljukõitelises läti muinasjuttude ja muistendite kogus. P. Šmitsi kogus leidub süžeed AT 409 nii eraldi kui ka erinevates kontaminatsioonides tüüpidega ATU 511, 510A ja 403C. Leidub ka selline variant, kus kõik need neli tüüpi on üksteise otsa liidetud. Ühel korral esineb lugu kontamineerununa motiiviga, mille tagajärjel muutuvad libahundistatud naine ja tema väike poeg jälle inimesteks, kui nad saavad süüa leiba [see on ka eesti kõige suurema üleskirjutuste arvuga (veidi alla 200) muistenditüübi „Kaupmees libahundiks” põhimotiiv; Aa S

⁹ Karjalas elas metsikuid põhjapõtru möödunud sajanditel väga palju.

¹⁰ Vt Pentikäinen 1978: 291.

¹¹ Et tegemist on Narva jõe lähedase alaga, võib oletada, et tegemist on laenuga eesti traditsioonist. Taisto Kalevi Raudalainen on lindistanud 1999. aastal ka Kesk-Ingerist ühe sellesisulise süžee, ent informandilt, kes on elanud Eestis. Üks ingeri tekst leidub Rausmaa 1988: 141–145 (ATU 403C + 409).

¹² Soomekeelset jutunäidet Ida-Karjalast vt Rausmaa 1972: 189–199 (ATU 510A + 403C + 409), venekeelseid näiteid Karjalast vt Konkka 1959: 97–104 (ATU 510A + 403C + 409), Perstenek 1958: 26–31 (ATU 511 + 403C + 409), soomekeelseid näiteid Karjalast koos tõlgetega vene keelde vt Konkka 1963: 127–132 (AT 409), 175–184 (AT 409 + 510A).

¹³ Viidatud variante on 33, ent kuna osa tekste tõenäoliselt kattub (need, mis esinevad nii arhiivimaterjalides kui ka Peters Šmitsi rahvajutukogus), peaks variante olema tegelikult 26–28.

74]. Kõige rohkem esineb transformeerumist hundiks (vt ka Neuland 1981: 98¹⁴ (D* 113.1.1.1)), vähem kitseks ja ilveseks. Ühes Šmitsi kogu variandis tõugatakse naine järve ja loomtransformatsioonist juttu ei tehta.

Leedu rahvaluule arhiivis on kuusteist AT 409 teksti, neist kolmteist on kontamineerunud teiste tüüpidega (ühiksa ATU 511 + 409, kolm ATU 450 + 409 ja üks ATU 709 + 409). Leedu variantides ei muudeta naist kunagi hundiks. Ta muudetakse kas metskitseks (3 varianti), ilveseks (2 varianti), karuks (1 variant), kassiks (1 variant), haugiks (1 variant), poolkalaks-poolinimeseks, antakse kuradile, jookseb metsa või lükatakse vette, nelja variandi puhul võib oletada, et tal säilib inimkuju. Hundiks ei muudeta naist leedu muinasjuttudes ilmselt selle tõttu, et *vilkas* on leedu keeles meessoost sõna,¹⁵ aga ilves, metskits, karu, kass ja haug on naissoost sõnad. Tähelepanuväärne on ka see, et leedu rahvajuttudes ei esine kunagi loomanaha põletamist, loom enamasti lihtsalt püütakse kinni (vahel lõksu abiga) ja tuuakse koju või viiakse sauna, kus ta võtab uuesti inimese kuju.

Ka vene, valgevene ja ukraina muinasjutuvariantides – mida trükistest võib leida 19 (SUS 1979) – ei muudeta naist kunagi hundiks, vaid enamasti ilveseks (idaslaavi aladel levinud tüübinimetus *Мать-рысь* ('ema-ilves') osutab samuti ilvese populaarsusele), aga ka rebaseks, kitseks või hirveks, valgevene ja ukraina variantides ka kalaks või pardiks. Vene, valgevene ja ukraina traditsioonis liitub AT 409 kõige sagedamini tüüpidega ATU 511, ATU 450 („Vennake ja õeke”) ja ATU 403 (Vedernikova 1980; näiteid vt Zelenin 1915: 64–67: ATU 511+ AT 409; Bazanov, Aleksejev 1964: 85–87: ATU 511 + AT 409; Afanasjev 1982: 213–214: AT 409).

Hans-Jörg Utheri muinasjutukataloogi järgi peaks tüübil olema ka hispaania, šveitsi, ungari, sloveenia, kasahhi ja gruusia¹⁶ variante. Kuid ungari eksemplikataloogis, šveitsi rahvajuttude kogumikus, millele Utheri kataloogis on viidatud [Dömötör 1992; Wildhaber, Uffer 1971: 96–101 (nr 31)], ja ka hispaania rahvajuttude hulgas (Camarena Laucirica 1991: nr 94) ei leidu tegelikult jututüüpi AT 409 kuuluvaid ega ka sellele tüübile sarnanevaid süžeesid. Utheri poolt AT 409 all viidatud kahe kasahhi muinasjutuversiooni kõige sobivam tüübimääratlus oleks ATU 465 („Võimatud ülesanded”; ingliskeelne tüübinimetus „The Man Persecuted Because of His Beautiful Wife” avab sisu rohkem) + motiive tüübist ATU 402 („Loompruut”) (Sidelnikov 1952: 42–49; Balázs 1956: 172–188). Ka sloveenia traditsioonis ei esine sama süžeed. Küll on seal esindatud rahvajutt – vähemalt viie variandiga, millest kolm on trükitud –, millel leidub sarnaseid motiive.

Järgnevalt jutustan ümber sloveenia versiooni, mida võib kahest mulle tuntud sloveenia loost (Šašelj 1909: 238–239; Valjavec 1885: 615; vt ka Kroppej 2008: 100–101) ja ühest horvaatia loost lugeda kõige lähedasemaks tüübile AT 409.

¹⁴ Tänu Doris Bodenile sain artiklit kirjutades kasutada P. Šmitsi kogus (Šmits 1925–1937) leiduvate tüüpi AT 409 kuuluvate rahvajuttude saksakeelseid tõlkeid.

¹⁵ On olemas ka emast hunti tähistav sõna, ent üldnimetusena on kasutusel meessoost sõna. Neile leedu keele nüanssidele juhtisid mu tähelepanu leedu folkloristid Jūratė Šlekonytė ja Lina Būgienė.

¹⁶ Gruusia variantide kohta oskan praegu öelda ainult seda, et gruusia muinasjutukataloogi koostaja Elguja Dadunašvili sõnul ei esine seda tüüpi kaukaasia pärimuses.

Oli kord härra, kellel oli veski, kus keegi ei julgenud ööd veeta, sest igal ööl tuli hunt ja söi veskisviibija ära. Kord ütles härra, et see saab veski endale, kes julgeb ühe öö veskis olla. Üks poiss arvas, et tema teeb selle tüki ära, ning pani plangu katuse alla ja ootas tule lähedal, kuni kuulis hunti tulevat. Kui hunt veskist kedagi ei leidnud, läks ta tule juurde ja võttis naha maha. Poiss nägi, et naha alt ilmus välja ilus naine. Kui naine magama jäi, võttis poiss naha ja naelutas selle kolme naelaga veski külge kinni. Nüüd ei kartnud ta enam naist ja äratas ta üles. Naine püüdis nahka haarata, ent seda enam polnud. Ta proovis poissi peksta, aga poiss ei lasknud. Ei aidanud ka anumine, et poiss naha tagasi annaks. Naine ei tahtnud veskist välja minna ja nad abiellusid. Nad elasid kaua koos ning neil sündis laps. Ühel päeval, kui meest polnud kodus, leidis naine naha, pani selle uuesti ümber, muutus hundiks ja jooksis metsa. Kui mees koju tuli, leidis ta eest nutva lapse. Laps rääkis talle, et ema läks minema. Mees avastas, et hundinahk on kadunud. Ta võttis püssi ja läks naist otsima. Ristteele jõudes kohtas ta meest, kes küsis, mida ta otsib. Mees jutustas talle ja teine mees vastas, et tema on huntide karjane ning aitab teda. Ta ütles, et kutsub kokku kõik hundid ja mees peab nende seast oma naise ära tundma. Mees oli nõus, huntide karjane puhus sarve. Hundid tulid kokku ja ta küsis: „Kas tema on siin?” „Jah, tema on see, kes tuleb viimasena,” vastas mees. Huntide karjane võttis hundil naha seljast ja mees viis oma naise koju. Sellest ajast peale elavad nad tänapäevani õnnelikult (Valjavec 1885: 615).

Selles muinasjutus näib olevat sarnasusi nii jututüüpidega ATU 326 („Hirmuotsija”), ATU 400 („Mees kadunud naist otsimas”) ja Balys 423* („Naine oherdiaugust”) kui ka tüübiga AT 409, kuid AT 409 alla seda liigitada ei saa.

Kui lähtuda eesti pärimusest, näivad tüübi „Naine libahundiks” konstitueerivad motiivid olevat järgmised:

- naine muudetakse (harva muudab ennast ise) hundiks või mõneks muuks loomaks;
- (transformeerunud) naine käib kodus oma väikest last imetamas;
- naine omandab kellegi abiga lõplikult inimese kuju.

See motiiviskeem kehtib üldiselt ka teiste maade rahvajuttude AT 409 kohta, olgugi et mõningates idaslaavi, läti ja leedu variantides puudub motiiv, kus naine muudetakse loomaks, vaid see on asendatud naise vetteviskamise motiiviga. Käesolevas artiklis olen rahvajutu tüüpi AT 409 määratlenud süžee-põhiselt, käsitledes jututüübi tuumalana eesti folkloori, kust on pärit suurim arv üleskirjutusi. Hans-Jörg Utheri koostatud muinasjutukataloogis seevastu on 409. tüübi all ära toodud viited väga erinevate süžeedega rahvajuttudele, milles hundiks muudetakse (muutub) naine (välja arvatud Dömötör 1992: nr 108, milles pole naisega mingit seost). Võimalik, et ka tüüpides 409A („The Girl as Goat”) ja 409A* („The Girl as Snake”) on peetud loomaliiki konstitueerivatest motiividest olulisemaks. Hunt-naise puhul on võinud koostajaid eksitada naissoost libahuntide üliharv esindatus Lääne-Euroopa folklooris, mis muidugi ei tohiks valvsat uurijapilku süžee käigult kõrvale juhtida.

Eesti AT 409 juttudes ei ole naine üldjuhul algusest peale libahunt, vaid pahatahtlik tegelane muudab ta hundiks. Ometigi leidub ka mitmeid variante, milles on öeldud, et naine ise käiski hundiks. Toon näitena ühe teksti:

Ütskõrd käinu üts naine soendis. Kodo tullu innõ last imetämä. Ütel pääväl üülnu, et ummen ta tullev viil viimäne kõrd ja sis läävät ar soendite manu. Tä oll tullu-ks ütel kindmäl aol kopli kivi manu, sinnä visanu soenaha ja naanu veiduke maad edespuul last imetäma, kiä pidi tälle alati sinna viidäma. Kiäki opanu mehele, et aagu kivi kuumas. Inne tä tulekid, miis kannu hakku kivi manu ja aanu kivi keeväs. Koranu sis tuki är?. Naane visanu naha jäll kivi pääle ja naanu last imetäma. Keevä kiviga kõrbenu nahk ära ja naine küsünu: „Mis tan kärdehaisu om?” Miis üülnu: „Tiiä-i mis külapääl tan kõrbetas.” Naane imetanu last edesi. Nahk kisnu kokku ja kõrbenu peris är?. Lännu naane tuud nahka võtma, kaenu, nahast kõrbenu tüki innõ. Sis es ole tä inämb saanu soendis minnä, jäänu gi kodo.

ERA II 126, 330 (58) < Rõuge khk, Laitsna-Rogosi v, Pundi k – Amanda Raadla < Peeter Kapp, s 1853 (1936)

Ilmselt on vaadeldavas jututüübis algne siiski see, et naine muudetakse hundiks kellegi teise poolt. See, et naine ise libahundiks käib, on pigem teiste jututüüpide ja üldiste libahundi kohta käivate kujutelmade mõju. Muistendid naisest libahundina on eesti pärimusele iseloomulik joon, mis eristab eesti pärimust paljude teiste maade traditsioonidest. Muistenditüübid „Hunt laupäeva õhtul saunas sünnitamas” ja „Naisel ka hundipojad”, milles libahundi rollis saab olla üksnes naine, on eesti pärimusele ainuomased ning neid pole rahvajutukataloogides kirjeldatud. Ka eesti pärimusele omases „Värske liha alati laual” tüübis on naine see, kes toob igapäevase liha lauale. Samuti on saksa kultuuriruumis meestega seostatava muistenditüübi „Teine puhkajatest murrab looma” (Loorits 1926: Sagen 166) eesti variantides hundistuja alati naissoost (vt Metsvahi 2001a).

AT 409 usundiline taust

AT 409 süžee oli paari möödunud sajandi jooksul Eesti alal üsna laialt levinud. Kui sajanditagust populaarsust saab seostada muuhulgas ka kirjanduslike mõjutustega,¹⁷ siis seda, et muinasjutt juba kahe sajandi eest hakkas silma rohkem kui ühele baltisakslasest eesti-huvilisele, saab seostada ainult süžee tuntusega rahva seas. Üleskirjutused XIX sajandi esimesest veerandist on Eesti kontekstis haruldased, sest rahvajutte hakati siinmail arvestataval määral kirja panema 1870. aastatest alates (Salve 2006: 328).

Tegemist on vana süžeeaga. Tüübis ATU 403C + AT 409 esineb sageli laululisi osi. Muinasjutulaulude kohta on Kristi Salve ja Vaike Sarv oletanud, et need pärinevad ajast, mil regivärsilise rahvalaulu poeetika polnud veel täiesti välja kujunenud (Salve, Sarv 1987: 23). Salve ja Sarv, kes on tegelenud põhjalikult setu laule sisaldavate muinasjuttudega, peavad viimas(t)e sõna(de) kordamist värsi lõpus väga arhailiseks kujundusvõtteks (Salve, Sarv 1987: 23). On tähelepanuväärne, et muinasjutt ATU 403C + 409 esineb selliste värssidega laule (vt nt Salve, Sarv 1987: 78–79, muinasjutt nr 25). Salve ja

¹⁷ Vt Kreutzwald 1996: 233–237 (ATU 403C + 409); Kunder 1885: 152–155 (ATU 403C + 409), 71–81 (AT 451A + ATU 511 + 403 C + 409); Eisen 1894b: 95–99 (ATU 403 C + 409); Eisen 1894a: 33–34 (AT 409).

Sarv on täheldanud, et läänemeresoome-balti juttude rühmas, kuhu kuulub ka vaadeldav rahvajutt, esineb laululisi vaheosi üldse keskmisest sagedamini (Salve 2006: 351).

Lisaks vormilisele arhailisusele on ka sisu tasandil nii mõndagi, mis osutab AT 409 vanapärasusele. Kahtlemata on vanadusele viitav asjaolu usundiliste motiivide esinemine süžee peaaegu kõigis variantides. Mitmetes jutu variantides esinevad peategelase antagonistidena mütoloogilised olendid: setu traditsioonis vanahalvad, Lõuna-Eestis harva Äiatar või metsavaim, Põhja-Eestis (vähemalt kuues variandis) Rõugutaja. Neus on juba XIX sajandi esimesel poolel osutanud, et karjala juttudes esineb samas positsioonis mütoloogiline olend Syöjätär (ÖES, SK 220, 3). 1967. aastal ilmunud antoloogia „Eesti muinasjutud” koostajad on väitnud, et peategelase üleloomulik vastane Rõugutaja (ka Rõegutaja, Rõögutaja) tuleb ette ainult muinasjututüübis AT 403C + 409 ja nimelt selle Haljala, Kadrina, Palamuse ja Maarja-Magdaleena teisendites (Viidalepp 1967: 502). Tegelikult esineb Rõögutaja tegelase-na veel vähemalt ühes oletatavasti Glanströmi kirjapanekus [EKÜ, f 232a, 1, 378–88 (283)], millele eesti muinasjuttude andmebaasis on lisatud tüübinumber ATU 707 („Kolm kuldset last”). Selle põhjal võib järeldada, et Rõugutaja/Rõögutaja – vanapagana või kurjavaimu naise tähenduses (vt H II 27, 615/20 < Palamuse) – on XVIII–XIX sajandi vahetusel ja enne seda olnud rahvajuttudes laiemalt tuntud tegelane.

Situatsiooni, kus mehel on kaks naist – inimnaine ja mitteinimnaine (kas loom või mütoloogiline olend) –, tuleb ette ka nganassaani muinasjuttudes ja huvitaval kombel saadakse mitteinimnaisest lahti samal moel nagu paljudes eesti ATU 403 C + 409 variantides: ta hukatakse tulises augus (Salve 2006: 348). Kristi Salve, kes on kirjutanud sellest arhailisest motiivist, on esitanud selle muinasjutu lõpumotiivi paralleelidena ka leedu, lutsi, setu ja lõunaees-ti traditsioonis tuntud AT 452C* („Sõsar käoks”) lõpumotiivi, karjala runo „Lemminkäisen virsi”, milles kirjeldatakse tulist auku kui teel kangelast ähvardavat surmaohtu, ja kitsee maiade eeposes „Popol Vuh” leiduvat tulises augus hukkamise motiivi, samuti ajaloolise fakti, et Pihkva järve äärest pärit vürstinna Olga põletas Kiievis kättemaksuks oma mehe vürst Igori tapmise eest tulises augus drevljaanide hõimu ülikuid (Salve 2006: 348–349).

Usundiliseks motiiviks on loomtransformatsioon, antogonisti poolt jutu peategelasest naise hundiks (harva ka ilveseks või hirveks, ühes lutsi tekstis rebaseks, ühes fabuleerimiskalduvustega jutustaja variandis vasikaks) muutmine. See on mänginud olulist rolli vaadeldava rahvajutu pika eluea tagamisel. Loomtransformatsiooni idee on globaalse levikuga ja iidset algupära. Näiteks juba varasemast kiviajast pärineval Lõuna-Prantsusmaal asuva Les Trois Frères' koopamaalil on kujutatud hirvesarvede, loomakõrvade ja -saba-ga ning inimjäsemetega neljakäpukil meest (Höfler 1973: 50). Eestis võib lugeda selle idee aastatuhande taha küündimise tõendajaks müütilise sisuga läänemeresoome päritolu vana regilaulu „Kalaneitsi” (vt Tedre 1969: 31, soome vastava laulu kohta Aarne 1923). Loomtransformatsiooni kujutelm sai toitu nõiaprotsesside toimumise aegu, mil Eesti- ja Liivimaa nõiaprotsesside käigus süüdistati kaheksateistkümmel protsessil külainimesi (18 naist ja 13 meest) libahundina tegutsemises (Madar 1987: 138). Just nõiaprotsesside dokumentide põhjal on Oskar Loorits nimetanud XVI ja XVII sajandit libahundiusu kõrgajaks (Loorits 1949: 311).

On selge, et libahundisüüdistused said alguse rahva seast, mitte kõrgematest ühiskonnakihtidest. Ka koloniaalkirjandusse ei oleks saanud libahundimotiivid jõuda, kui need oleks olnud rahva seas tundmatud (käsitlustest vt nt Metsvahi 2001b; Vähi 2008; 2006). Seega olid rahvajutud libahundist eesti talurahva hulgas käibel juba enne XVI sajandit ja võib arvata, et neis eksisteerisid paralleelselt kaks kujutelma: inimese hundiks muutumine vabal tahtel ja inimese muutmine hundiks kellegi pahatahtliku inimese poolt. Mõlemad on tuntud vähemalt antiikajast ja mõlemad on esindatud Eesti Rahvaluule Arhiivis leiduvates libahunditeemalistes muistendites ja uskumusteadetes.

Väärrib rõhutamist, et varajasel uusajal siinmail levinud libahundikujutelm erines tunduvalt sellest, mis levis keskaegsetes rüütliromaanides, meelelahutuslikus ja vaimulikus kirjanduses. Kui enne keskaega oli levinud ettekujutus libahundist kui oma olemuselt kahesest olendist, kes on võimeline olema kas loom või inimene, siis 1200. aasta paiku hakkas Lääne-Euroopa kirjanduses levima kujutelm „kaastunnet väärivast” libahundist, keda mitmed tänapäeva teadlased on pidanud „võltsideks” libahuntideks. „Võltsid” libahundid on ohvrid, kes on muudetud hundiks kellegi teise (sageli kurja naise) poolt, kuid kellel on säilinud inimolendi mõistus ja mälu (Bynum 2005: 94–95).

Kaastunnet vääriva libahundi kujutelma järgi leidub ka eesti muistendites, näiteks kurva libahundi näol, kes anuvalt inimesele otsa vaatab (või koguni nutab), kõige suuremate variantide arvuga libahundimuistendi süžees „Kaupmees libahundiks” (Aa S 74). Ometigi näib XIX ja XX sajandil Eestist kogutud tekstides olevat valdavam kujutelm „tõelisest” libahundist, kes on kas täielikult loom või täielikult inimene. Selles seoses on huvitav 1651. aasta Idavere (Haljala kihelkond) nõiaprotsessi protokoll. 18-aastane noormees Hans tunnistas kohtus, et ta on kaks aastat libahundina ringi liikunud ja väiksemaid loomi murdnud. Hundinaha oli ta saanud ühe mustades riietes vanamehe käest, kes peitis selle oja äärde hiireauku. Kohtunike küsimusele, kas ta tundis ennast libahundiks olemise ajal mõistuse poolest inimese või loomana, vastas Hans, et ta olevat tundnud ennast loomana (Madar 1987: 138).

Omaval moel kajastavad huvi nendesamade teemade vastu ka talurahva hulgas levinud rahvajutud.¹⁸ See, et libahunt, kelleks pidas ennast (või vähemalt kellena tahtis end näidata) 1692. aasta Liivimaa libahundiprotsessi süüalune 86-aastane läti talumees Thies (vt Metsvahi 2000; 2001c), oli teemaks ka muinasjutus, osutab otseselt Grimmide muinasjutu ja muistendi vastandamise kontekstisidususele ning piiratud ajalis-ruumilisele kehtivusele. Hoopis enam tähelepanu vääraks Bengt Holbeki väide, et senised muinasjutu-uurijad on muinasjutu teket ja levikut käsitledes pidevalt alahinnanud usundi rolli (Holbek 1987: 95–96). Käsitleva muinasjututüübi lähivaatlus ajendab järeldama, et eriti Lääne-Euroopa suhtes perifeersete ja suhteliselt varajaste muinasjutuüleskirjutustega tegeldes tasuks tähele panna Bengt Holbeki oletust, et muinasjutt fiktsioonina võib olla suhteliselt hiline areng (Holbek 1987: 96).

¹⁸ Selle kohta, et needsamad jutuained, millest külas räägiti, said ka kohtuasjadeks vt nt Toivo 2008: 105 jj.

Kokkuvõtteks

Esitasin põgusa sissevaate muinasjututüüpi AT 409, käsitlesin selle levikut ja eesti variante. Selle muinasjutu puhul ei pea paika väide, et sageduse poolest esikümnesse kuuluvad eesti muinasjutud on kõik üle Euroopa laialt levinud tüübid (vt Järv 2008: 310). Antud muinasjutu puhul on tegu läänemeresoome-balti ja idaslaavi areaalis levinud süžeeaga, mille leviku keskmeks võib pidada Eestit, juhul kui pidada oluliseks süžee-elementideks hunttransformatsiooni. Idaslaavi ning läänemeresoome (ja balti) lugude omavaheliste suhete küsimus jääb käesoleva artikli raames lahtiseks.

Teemasse süvenedes osutus võimalikuks viidata muistendit ja muinasjuttu teineteisele vastandavate teooriate ja H.-J. Utheri muinasjutukataloogi vajakajäämistele ning põnevatele usundilistele motiividele vaadeldud muinasjututüübis. Artikkel ei hõlma muinasjututüübi AT 409 varajaste kirjapanekute detailsemat analüüsi ja võrdlemist ning mitmete muinasjututüübi variantide lõpus esinevate etioloogiliste motiivide analüüsi.

Põgusalt osutasin libahundi ja naiste elusfääri seosele eesti traditsioonis. Naise kõrge ühiskondlik positsioon läänemeresoomlastel vallutuseelsel ajal ja lääneeuroopalikult tugeva patriarhaalse korra pealesurumine alates XIII sajandist (Mägi 2003: 34–39) on jätnud vaieldamatult oma jäljed läänemeresoome folkloori. Kas ja kuidas tulevad need jäljed ilmsiks varaseimates muinasjutukirjapanekutes? Veelgi otsesemalt seostub vaadeldud süžeeaga küsimus, miks AT 409 jäi usundiliste tähenduste taandudes – kui rõõgutaja või kurjavaimu naise tegelaskuju asendus tavalise naisega – ikkagi rahva seas populaarseks rahvajutuks? Kõrvale jätsin ka oma oletuse süžee kuulumisest ennekõike naiste repertuaari ning paeluva küsimuse, millised tähendused võisid jutul olla XIX sajandi talunaise mentaalses maailmas. Kõik need küsimused on väljakutsed mulle endale ja teistele eesti folkloristidele.

Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusfond (grandiprojekt 7516). Tänan ka Mirjam Mencejd, Jüratë Šlekonytët, Lina Būgienët, Elguja Dadunašvilit, Doris Bodenit, Toms Kencist, Tiina Seppa, Mairi Kaasikut, Ülo Valku, Jonathan Roperit ja Taisto Kalevi Raudalaist, kelle saadetud või soovitatud informatsioonist, tekstidest, tõlgetest või nõuannetest on olnud selle artikli valmimisel palju abi.

Kirjandus

- Aa S = Antti Aarne, Estnische Märchen- und Sagenvarianten. (FFC 25.) Hamina: Suomalainen Tiedeakademia, 1918.
- A a r n e, Antti 1923. Das Lied vom Angeln der Jungfrau Vellamos: eine vergleichende Untersuchung. (FFC 48.) Helsinki: Suomalainen Tiedeakademia.
- A f a n a s j e v 1982 = A. H. Афанасьев, Народные русские сказки. Москва: Художественная литература.
- A r ā j s, Karlis, M e d n e, Alma 1977. Latviešu pasaku tipu rādītājs. Rīga: Zinātne.
- A T = A a r n e, Antti, T h o m p s o n, Stith, The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography. (FFC 184.) Helsinki: Suomalainen Tiedeakademia, 1961.
- B a l á z s, Béla 1956. Das goldene Zelt. Kasachische Volksepen und Märchen. Berlin: Verlag Kultur und Fortschritt.

- Balys, Jonas 1936. Lietuvių pasakojamosios tautosakos motyvų katalogas. Motif-Index of Lithuanian Narrative Folk-Lore. Kaunas: Lietuvių tautosakos archyvo leidinys.
- Bascom, William 1984. The Forms of Folklore: Prose Narratives. – A. Dundes (toim), Sacred Narrative. Readings in the Theory of Myth. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, lk 5–29.
- Bazanov, Aleksejev, 1964 = В. Г. Базанов, О. Б. Алексеев, Великорусские сказки в записях И. А. Худякова. Памятники русского фольклора. Москва–Ленинград: Наука.
- Beuer, Jürgen 2003. Ajalooline jutu-uurimine. – T. Jaago (koost), Pärimus ja tõlgendus. Artikleid folkloristika ja etnoloogia teooria, meetodite ning uurimispraktika alalt. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 81–93.
- Bynum, Caroline Walker 2005. Metamorphosis and Identity. New York: Zone Books.
- Camarena Laucirica, Julio 1991. Cuentos tradicionales de León. Madrid: Julio Camarena.
- Dégh, Linda 1996. What is a Belief Legend? – Folklore, kd 107, lk 33–46.
- Dömötör, Ákos 1992. A magyar protestáns exemplumok katalógusa. Budapest: MTA Néprajzi kutatóintézet.
- Eisen, Matthias Johann 1894a. Wanad jutud. 42 korjaja üles kirjutatud teisedid. Paide.
- Eisen, Matthias Johann 1894b. Neljas Rahwa-raamat. Uus kogu wanu jutte. Jurjew–Riia.
- EMj I 2009 = Eesti muinasjutud I: 1. Imemuinasjutud. (Monumenta Estoniae Antiquae V.) TÜ eesti ja võrdleva rahvaluule osakond, EKM Eesti Rahvaluule Arhiiv. Koost ja toim R. Järv, M. Kaasik, K. Toomeos-Orglaan. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
- Grimm, Jacob, Grimm, Wilhelm 1993. Deutsche Sagen. Band 1. München: Diederichs.
- Hieemäe, Mall 1999. Rahvajutte Maarja-Magdaleena kihelkonnast. Materjal rahvajutustajale. Tallinn: Rahvakultuuri Arendus- ja Koolituskeskus.
- Holbek, Bengt 1987. Interpretation of Fairy Tales. Danish Folklore in a European Perspective. (FFC 239.) Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia.
- Höfler, Otto 1973. Verwandlungskulte, Volkssagen und Mythen. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Inland 1846 = Das Inland. Eine Wochenschrift for Liv-, Esth- und Curlands Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur, nr 48, lk 1146–1148.
- Isler, Gotthilf 1973. Tiefenpsychologie und Sagenforschung. – L. Röhrich (toim), Probleme der Sagenforschung. Verhandlungen der Tagung. Freiburg im Breisgau: Forschungsstelle Sage, lk 149–164.
- Jason, Heda 1977. Content Analysis of Oral Literature: A Discussion. – H. Jason, D. Segal (toim), Patterns in Oral Literature. The Hague–Paris: Mouton Publishers, lk 261–310.
- Järv, Risto 2005. Eesti imemuinasjuttude tekstid ja tekstuur. Arhiivikeskne vaatlus. (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 7.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Järv, Risto 2008. Estonian tales. – D. Haase (toim), The Greenwood Encyclopedia of Folktales and Fairy Tales. Greenwood Press, lk 309–310.
- Konkka 1959 = Уелма Конкка, Карельские народные сказки. Петрозаводск: Госиздат Карельской АССР.

- Ko n k k a** 1963 = Унелма Конкка, Карельские народные сказки. Москва–Ленинград: Наука.
- K r e u t z w a l d**, Friedrich Reinhold 1996 [1866]. Eesti rahva ennemuistsed jutud. Tallinn: Avita.
- K r o p e j**, Monika 2008. Od ajda do zlatoroga. Slovenska bajeslovna bitja. Celovec: Mohorjeva.
- K u n d e r**, Juhan 1885. Eesti muinasjutud. Rakvere: G. Kuhs.
- L a u g a s t e**, Eduard 1963. Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Valitud tekste ja pilte. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- L o o r i t s**, Oskar 1926. Livische Märchen- und Sagenvarianten. (FFC 66.) Helsinki: Suomalainen Tiedeakademia.
- L o o r i t s**, Oskar 1949. Grundzüge des estnischen Volksglaubens 1. Lund: C. Blom.
- L ü t h i**, Max 1999. Allverbundenheit. – Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung. Band 1. Berlin: de Gruyter, lk 330.
- M a d a r**, Maia 1987. Nõiaprotsessid Eestis XVI sajandist XIX sajandini. – Religiooni ja ateismi ajaloo Eestis. Artiklite kogumik III. Tallinn: Eesti Raamat, lk 124–145.
- M e t s v a h i**, Merili 1998. Eesti libahundipärimus: elavast rahvausust muistenditüüpideni. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool.
- M e t s v a h i**, Merili 2000. Thiesi võitlused: 1692. a. Liivimaa libahundiprotsessil kõlanud tunnistuste usundiline taust. Magistritöö. Tartu Ülikool, eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool.
- M e t s v a h i**, Merili 2001a. Neiu hundiks. Libahundimuistendi „Teine puhkajatest murrab looma” analüüs. – Ariadne Lõng. Nais- ja meesuuringute ajakiri, nr 1–2, lk 39–51.
- M e t s v a h i**, Merili 2001b. Werwolfprozesse in Estland und Livland in 17. Jahrhundert. Zusammenstöße zwischen der Realität von Richtern und von Bauern. – J. Beyer, R. Hiimäe (toim), Folklore als Tatsachenbericht. Tartu: Sektion für Folkloristik des Estnischen Literaturmuseums, lk 175–184.
- M e t s v a h i**, Merili 2001c. Libahunt Thiesi võitlused. – Klaasmäel. (Pro Folkloristica VIII.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 101–113.
- M ä g i**, Marika 2003. Eesti ühiskond keskaja lävel. – M. Mägi (koost), Eesti aastal 1200. Tallinn: Argo, lk 15–42.
- N e u l a n d**, Lena 1981. Motif-index of Latvian Folktales and Legends. FFC 229. Helsinki: Suomalainen Tiedeakademia.
- P e e b o**, Kadri, P e e g e l, Juhan (koost) 1989. Igal puul oma juur. Murdetekste Jakob Hurda kogust. Tallinn: Eesti Raamat.
- P e n t i k ä i n e n**, Juha 1978. Oral Repertoire and World View. An anthropological study of Marina Takalo's life history. (FFC 219.) Helsinki: Suomalainen Tiedeakademia.
- P e r s t e n e k** 1958 = Перстенок – двенадцать ставешков. Избранные русские сказки Карелии. Петрозаводск: Госиздат Карельской АССР.
- P e t z o l d t**, Leander 1999. Einführung in die Sagenforschung. Konstanz: UVK Universitätsverlag.
- R a u s m a a**, Pirkko-Liisa 1972. Suomalaiset kansansadut. 1. Ihmesadut. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- R a u s m a a, Pirkko-Liisa 1988. Suomalaiset kansansadut. 1. Ihmesadut. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- R ö h r i c h, Lutz 1964. Märchen und Wirklichkeit. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- S a l v e, Kristi 2006. Etnilise ajaloo kajastusi eesti muinasjuturepertuaaris (läänemere-balti suhted). – M. Kõiva (koost), Võim ja kultuur 2. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 327–359.
- S a l v e, Kristi, S a r v, Vaike 1987. Setu lauludega muinasjutud. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- S h o r e, Bradd 1996. Culture in Mind. Cognition, Culture, and the Problem of Meaning. New York: Oxford University Press.
- S i d e l n i k o v 1952 = В. М. Сидельников, Казахские народные сказки. Москва: Государственное издательство художественной литературы.
- S U S 1979 = Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка. Сост. Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. Ленинград: Наука.
- Š a š e l j, Ivan 1909. Bisernice iz belokranjskega narodnega blaga. II. Ljubljana.
- Š m i t s, Peters 1925–1937. Latviešu tautas teikas un pasakas IV, VI. Riga.
- Z e l e n i n 1915 = Д. К. Зеленин, Великорусские сказки Вятской губернии. Записки РГО. Петроград.
- T e d r e, Ülo 1969. Eesti rahvalaulud. Antoloogia I. Tallinn: Eesti Raamat.
- T o i v o, Raisa Maria 2008. Witchcraft and Gender in Early Modern Society. Finland and the Wider European Experience. Burlington: Ashgate.
- T o o m e o s - O r g l a a n, Kärri 2005. Vanimatest imemuinasjuttude kirjanekute test, nende koopiatest ja trükiversioonidest. – Aega otsimas. (Pro Folkloristica XII.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 151–164.
- U t h e r, Hans-Jörg 2004. The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Kd 1. Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales, with an Introduction. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- U t h e r, Hans-Jörg 2008. Tale type. – D. Haase (toim), The Greenwood Encyclopedia of Folktales and Fairy Tales, kd 3. Connecticut–London: Greenwood Press, lk 937–942.
- V a l j a v e c, Matija 1885. Žena vučica Narodne pripovedke. – Kres. Leposloven in znanstven list, kd 5, lk 615.
- V e d e r n i k o v a 1980 = Н. М. Ведерникова, Общие и отличительные черты в сюжетосложении и стиле восточнославянских сказок (А=А 403, 409, 450, 511). – Типология и взаимосвязи фольклора народов СССР. Москва: Наука, lk 284–262.
- V i i d a l e p p, Richard 1967. Eesti muinasjutud. Tallinn: Eesti Raamat.
- V i i r e s, Ants 2001. Chr. H. J. Schlegel eesti rahvaelu vaatlejana. – A. Viires, Kultuur ja traditsioon. (Eesti mõttelugu 39.) Tartu: Ilmamaa, lk 87–111.
- V ä h i, Tiina 2006. Libahundikujutelmade teoloogilis-demonoloogilised tõlgendused. – Usuteaduslik Ajakiri, nr 1, lk 93–123.
- V ä h i, Tiina 2008. Ülevaade eesti nõiaprotsesside uurimise ajaloost. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2006. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 194–225.
- W i l d h a b e r, Robert, U f f e r, Leza (toim) 1971. Schweizer Volksmärchen. Düsseldorf: Dietrichs.

Käsikirjalised allikad

Eesti Rahvaluule Arhiivis asuvad rahvaluulekogud:

EKnS – Eesti Kirjanduse Seltsi kogu

EKÜ – Eestimaa Kirjandusliku Ühingu kogu

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi kogu

H – Jakob Hurda kogu

ÕES, SK – Õpetatud Eesti Seltsi saksakeelne kogu

Internetiallikad

The She-Wolf – Sixty Folk-Tales from Exclusively Slavonic Sources, by A. H. Wratislaw, 1890. Pp. 290–291, at sacred-texts.com (Croatian Stories, LV.) – <http://www.sacred-texts.com/neu/sfs/sfs72.htm>

Šmits, Peters 1925–1937. Latviešu tautas teikas un pasakas. I–XV. – <http://valoda.ailab.lv/folklor/pasakas/saturs.htm>

„The Girl in the Form of a Wolf” (AT 409) in Estonian Folk Tradition

Keywords: legend, fairy tale, folk tale, werewolf, Estonian and comparative folklore, animal transformation

The article discusses the folk tale type „The Girl in the Form of a Wolf”, which is popular in Estonian tradition, occurring both as a legend and a fairy tale. The plot is known in Estonian, Livonian, Latvian, Lithuanian, Karelian, Russian, Byelorussian and Ukrainian tradition, but the number of variants written down in Estonia surpasses several times the number of variants recorded from elsewhere. The first recordings of the story are really early, in our context, as two different variants date back to the first quarter of the 19th century. The article describes the folk tale as told in Estonia and in some other countries, pointing out the religious elements detected in the text, questioning the folkloristic approach that contrasts two folklore genres, the fairy tale and the legend, and criticizing Hans-Jörg Uther for his undue reference, in his catalogue of international folktales, to certain variants as belonging to type 409 („The Girl in the Form of a Wolf”).

Merili Metsvahi (b. 1973), PhD, University of Tartu, Institute of Cultural Sciences and Fine Arts, researcher at the Department of Estonian and Comparative Folklore, merili.metsvahi@ut.ee